

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКИ

Після проголошення незалежності України українська національна ідея опинилася в центрі гострих дискусій, зудару протилежних поглядів, що зумовлено низкою причин.

По-перше, як і в попередні історичні періоди перспективи нинішнього державотворення залежать від вмілого поєднання національного і соціального чинників. Намагання деідеологізувати державотворення на конституційному рівні не дало бажаних наслідків, бо ідеологічна невизначеність загострила ідеологічне протиборство, що найяскравіше відтворює політична структура Верховної Ради України. За статтею 15 Конституції України, “жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова”. Якщо йдеться про панування якоїсь партійної ідеології, то не може бути жодних заперечень. Однак слід наголосити, що кожна держава ґрунтується на певних ідеологічних засадах, які визначають її внутрішню і зовнішню політику.

По-друге, така невизначеність національної ідеї посилюється особливостями перехідного періоду, коли національно-державотворчі сили ще слабкі й неорганізовані, що призводить до їх взаємопоборювання, а сили комуністичного реваншу спекулюють на кризовій ситуації, протидіючи проведенню радикальних суспільних реформ. Об’єктивно вони виступають разом з прихильниками інших різновидів російського імперіалізму, які не змирилися з відновленням незалежної Української держави. Звідси – різні варіанти ліквідації національної державності: від абсолютно безперспективних намірів “відродити СРСР” до нав’язування союзу України, Росії та Білорусії.

По-третє, дискусії навколо проблеми української національної ідеї зумовлені далеко не однаковим рівнем національної свідомості в регіонах нашої держави. Він – найвищий у галицьких областях і найнижчий в Криму і Донбасі, що підтвердили результати останніх парламентських виборів.

По-четверте, на таких дискусіях відбивається неоднаковий теоретичний рівень їх учасників. Нерідко дискусії ведуться на аматорському, нефаховому рівні, без доконечного в таких випадках належного теоретико-методологічного підґрунтя. Не маючи жодного уявлення про ідею як філософську категорію, дискусанти з числа публіцистів, істориків, юристів, економістів і навіть фахівців природничих і технічних наук трактують національну ідею за своїми квазітеоретичними чи побутовими уподобаннями.

Дослідження публікацій про національну ідею в Україні дозволяють виділити такі чотири основні групи її трактування: 1) заперечення самої української національної ідеї; 2) відмова від її визначення через всеосяжність цього поняття; 3) ототожнення національної ідеї з національним ідеалом, національною ідеологією, концепцією, доктриною тощо; 4) синтетичний погляд на неї в соціальному часі і “соціалізованому просторі”.

Заперечення національної ідеї – це аж ніяк не висновок із сумлінних теоретичних досліджень, а результат або низького рівня методологічної культури, або звичайнісіньких політичних спекуляцій. У цьому майже нема різниці між пересічним компартійним ортодоксом-ідеологом і академіком Петром Толочком як визнанням істориком середніх віків. Підступність такого підходу в тому, що заперечується **лише** українська національна ідея, хоч, правда, інколи спостерігається спроба узагальнити заперечення національної ідеї взагалі. Приміром, лідер КПУ Петро Симоненко пише: “**Національна ідея**” не має чітко окреслених параметрів”¹. Зрозуміло, що такий безапеляційний висновок – це наслідок політичної упередженості. Український філософ Федір Канак зазначає, що “національна ідея постає підсумковим зображенням, синтезом особливостей культури, історії, самосвідомості етносу”, “як погляд нації на себе”². Звичайно, такий погляд може бути й розмитий під впливом тривалого чужоземного поневолення, що не спростовує загального правила. Цікаво, що противники української національної ідеї не заперечують “русской идеи”, яку всебічно дослідив М.Бердяєв³.

Теоретичні проблеми національної ідеї досліджували за рубежами України інші вчені, зокрема єврейський релігійний філософ Мартин Бубер. Відштовхуючись від його висновків, українська дослідниця Оксана Забужко звертає увагу, що про національну ідею слід говорити лише тоді, “коли який-небудь народ помічає свою одність, свій внутрішній зв’язок, свій історичний характер, свої

традиції, своє ставлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі”⁴.

Врешті-решт, заперечення національної ідеї має *на меті*: підготувати ґрунт для того, щоби тримати українську людність у полоні своєрідного малоросійського варіанту російської імперської ідеї.

Коли за опрацювання національної ідеї беруться “дослідники”, які виходять з тези про **неможливість її визначення**, то про плідність дискусії не може бути жодної мови. Щоби вести дискусію, треба насамперед уточнити понятійно-категоріальний апарат, як цього вимагає елементарна логіка. Та до такого визначення прихильники подібних поглядів не доходять – і в цьому нема нічого дивного, адже учасниками таких дискусій, як правило, виступають публіцисти.

Не сприяє ефективності дискусій **ототожнення національної ідеї** з національним ідеалом, національною ідеологією, концепцією, доктриною і т.ін. Якщо не окреслена специфіка національної ідеї в системі понятійно-категоріального апарату, то на кожному кроці буде підстерігати небезпека підміни понять. Таке трактування показало свою неперспективність у монографії правника Віктора Медведчука⁵. Вона рясніє досить дивними суперечностями і навіть протилежними твердженнями, бо її автор не завдав собі труда розібратися з категоріями “частина” і “ціле”.

Подібну непослідовність проявляє кандидат технічних наук Олександр Кравчук. Спочатку він пише, що об’єднання конструктивних державницьких сил “повинно вестись на основі єдності національних, духовних, культурних, економічних, державницьких інтересів українського народу, навколо того, що іменується національною ідеєю”, цебто фактично ототожнює ці інтереси і національну ідею, а далі вже пише: “Саме національна ідея є для всіх народів (Ізраїль, Польща, Угорщина, Франція і т. ін.) основною силою, яка згуртовує їх, забезпечує (? – О.Г.) захист інтересів громадян, задоволення їх матеріальних та духовних інтересів, відторгаючи, як бацил у медицині, різні хвороботворні тіла. Саме національна ідея веде чеченський народ на героїчну боротьбу проти повернення в імперію”⁶. Як бачимо, за висновком О.Кравчука, інтереси громадян похідні від національної ідеї, що допомагає меті його статті: протиставити національну ідею ідеї номенклатурній, а це вже підміна науки публіцистикою.

Нарешті, синтетичний погляд на національну ідею, що дає змогу для її теоретичного аналізу. Як приклад можна згадати висновок О.Забужко, яка пише: “...Синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий в соціальному часі і “соціалізованому” просторі континуум і водночас як на суб’єкта всезагального історичного процесу ми називаємо, в дусі традиційної філософсько-класичної термінології, національною ідеєю”⁷. Водночас треба погодитися з Ф.Канак, що у визначенні О.Забужко не конкретизований суб’єкт, якому належить цей синтетичний погляд, а ним може бути сам етнос, його еліта і навіть відсторонений, “об’єктивний” дослідник.

За твердженням Ф.Канак, національна ідея має три шари (“поверхи”): **“національну свідомість”**; **“рефлексію над соціальною свідомістю”**; **“вольову мотиваційно-творчу основу”**⁸. Національна свідомість, продовжує вчений, охоплює інтерсуб’єктивний рівень: народ “помічає свою окремішність, єдність, свої традиції, історію, долю і призначення”⁹. Прояви національної свідомості осмислюються як її предмет, а воля зумовлює колективне цілеспрямоване діяння. Вихід національної ідеї за межі раціонального ускладнює її сприйняття й особливості утвердження. Перед дослідником національної ідеї, як застерігає Ф.Канак, виникають труднощі більше логіко-методологічного чи гносеологічного, ніж соціально-політичного характеру. Не слід ігнорувати того, що національна свідомість у різних її аспектах (еволюції, проявах і формах об’єктивації) почала серйозно вивчатися лише в ХХ столітті. Від часу утворення національних держав чи імперій, як і початку національно-визвольних рухів, тоді вже минуло кілька століть. У європейській суспільній думці синтезовані духовні здобутки націй континенту (англійців, французів, німців та ін.), які реалізували свої національні ідеї у власних національних державах чи імперіях, але заперечували спроби реалізації такого права народами, поневоленими ними.

У цілому праця Ф.Канак заслуговує на особливу увагу, бо вчений підійшов до національної ідеї як інтерсуб’єктивного феномену, урівняв її з ідеями пізнавальної та практичної сфер, що створює передумови для її демістифікації. Водночас викликає сумнів його твердження, що сама національна ідея має елементи вчення, ідеології, самосвідомості і т. ін. Мабуть, взаємозв’язок набагато складніший. Щоби виявити його, доцільно звернутися до вихідних положень.

Для нашого дослідження надзвичайну цінність мають визначення самої ідеї. Словник пояснює її так: “1. Поняття, уявлення, що відбивають дійсність у свідомості людини та виражають ставлення її до навколишнього світу”; “2. Основний принцип світогляду; переконання”¹⁰. У філософії під ідеєю

розуміють форму мисленого сприйняття явищ, яка охоплює усвідомлення мети і проєкції дальшого пізнання та дії¹¹. У такому разі доведеться визнати, що національна ідея не має елементів самосвідомості, а походить від неї. Доконечно також уточнити взаємини національної ідеї з вченням та ідеологією. Напевно, твердження Ф.Канака про наявність у національній ідеї елементів ідеології і вчення вимагає корекції, перенесення акцентів, бо саме національна ідея становить стрижень вчення й ідеології.

Спираючись на положення, що національна ідея похідна від національної свідомості, доцільно виходити із втілення цієї свідомості в національній мрії, яка опинилася поза увагою дослідників національної ідеї. Таку мрію має кожна нація. Зміст національної мрії українців ґрунтується на прагненні до свободи, самостійності, автономії особи¹². Нині загальнонаціональна українська мрія проявляється в бажанні національної консолідації, волі до колективного самоутвердження. З національної мрії логічно вивести національну ідею, запропонувавши таке визначення: **національна ідея – це концентровано оформлена під впливом національної еліти суть нації як певної людської спільноти та її роль у світовому процесі.**

Становлення національної ідеї, як зазначає О.Забужко, настає в національному русі між “академічним” (дослідницьким) і просвітницько-патріотичним етапами. Виокремлена завдяки праці етнологів, мовознавців, фольклористів певна національна (етнічна) спільнота як “об’єкт суто наукового (“в дусі Просвітництва”) інтересу” переходить до такого стану, коли “національна свідомість як свідомість своєї окремішності вноситься прошарком інтелігенції – “піонерів національної ідеї” – вглиб етнічного масиву (через постановня національної школи, преси і т.д.)”¹³. На третьому етапі національно-визвольного руху, який втілює боротьбу за самовизначення, національна ідея етатизується, цебто переходить у державну ідею, зливається з нею, проявляючись як національно-державна ідея. В цьому причина якоїсь начебто байдужості в західноєвропейських державах до національної ідеї, хоч насправді вона існує як державна (а ще точніше, – національно-державна) ідея.

Оригінальні думки про національну ідею висловив Іван Дзюба. Вони заслуговують окремої уваги. “Національна ідея, – пише вчений, – виникає в кризові чи поворотні моменти національної історії як спроба осмислити місце і призначення та перспективи своєї нації в контексті власного досвіду та світової історії”¹⁴. Її мета – об’єднати національне суспільство в ім’я певної історичної місії. Далі вчений частково заперечує таку тезу: “Національна ідея, хоч їй і може бути властива тяглість, не конче є величиною сталою”¹⁵. Отже, допускається і тяглість національної ідеї, хоч раніше вона прив’язувалася лише до певних (кризових і поворотних) моментів національної історії. У поворотні моменти, як наголошує І.Дзюба, можуть з’явитися навіть протилежні проєкти національної ідеї, які зникаються з ідеями месіанізму; в такі часи месіанська ідея нерідко спотворює національний менталітет і спускається до рівня історичної патології. Аналогічні метаморфози властиві різним проєктам російської державної ідеї, що обґрунтовує І.Дзюба в своїй праці.

Зливання національної й державної ідеї приховує тяглість першої, тому не обійтися без її “демаскізації”, особливо тоді, коли йдеться про європейські нації. Як відомо, їх національна ідея при своєму зародженні відділилася від ідеї державної, а вже згодом перейшла в політичну практику. Інакше було в Російській імперії, що підтверджують протилежності двох національних ідей – української і російської. Якщо українська національна ідея розвивалася за європейським типом, то російська національна ідея до цього часу не відокремилася від державної. В цьому також одна з ґносеологічних причин нападів на українську національну ідею з боку прихильників реанімації імперії. Цим зумовлене також ставлення російської держави (Російської імперії, СРСР, Російської Федерації) до національної ідеї інших народів, намагання утримати їх в своїй державній орбіті.

При переході від таких засадничих положень національної ідеї до української національної ідеї доконечно з’ясувати її джерела. Насамперед треба виходити з особливостей заселення нашої національної території. Вже шість тисячоліть тому на теренах нинішньої України проживала осіла людина, основним заняттям якої було хліборобство. Звідси – прив’язаність нашого народу до рідної землі, формування його окремішності й усвідомлення історичної тягlosti. Упродовж цілих століть наші предки захищали свою землю від номадів, ставши живим щитом на межі Заходу і Сходу. Як представники окцидентальної (західної) культури, вони зазнавали перших ударів від кочової навали.

Водночас, як наголошує М.Грушевський, українці належать до “найбільш орієнталізованих” західних народів, – і в цьому наша нація подібна до болгар, сербів та іспанців. Однак попри духовну приналежність до Заходу географічно Україна “звертає нашу енергію, нашу працю на Схід і Полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікативного центру”¹⁶. Таке геополітичне становище України вплинуло на долю нашого народу. Утвердившись на Півдні, наші предки змогли створити велику середньовічну імперію зі столицею в Києві. Без панування на Чорному морі наша нація не

могла виконати свого призначення. Генетично такий висновок підтвердила наша історія, починаючи від Галицько-Волинського князівства. Не утвердилося на північному побережжі Чорного моря українське козацтво. Географ Степан Рудницький вважає, що одна з причин поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років у нерозумінні значення для України Чорного моря, бо треба було “твердою ногою стати на чорноморських берегах і звідси поволи будувати Україну”¹⁷. Він дійшов висновку, що “майбутня Україна при всій своїй могутності муситиме *цупко триматися моря*”¹⁸.

Таке розуміння ролі нашої людності серед інших народів Європи і геополітичного становища нашої землі дозволяє стверджувати, що **українська національна ідея ґрунтується на самоусвідомленні українською нацією своєї ролі форпосту європейської цивілізації на безпосередній межі зі Сходом.**

Географічна межовість, як вже наголошувалося, мала трагічні наслідки для історичної долі української нації. На наших теренах упродовж цілих століть тривало протистояння трьох духовних чинників: українського православ'я з орієнтацією на особисте спасіння, західного католицизму в його польському агресивному варіанті й південного мусульманства. В середині XVII століття на чільну роль у цьому протистоянні почало претендувати московське православ'я зі Сходу. Нерозуміння його як державної релігії з цезаропапистською практикою, що протилежна християнській релігії українців, призвело до трагічних наслідків для нашої нації.

Після проголошення незалежності України проявляються нові спроби втягнути Україну в євразійські структури при домінації Росії. Перед нашим народом стоїть беззастережна вимога повернутися до окцидентального (західного) культурного поля на правах повноправного суб'єкта, звільнившись від російського культуртрегерства. Інакше кажучи, йдеться про переорієнтацію з пріоритетів євразійських на євроатлантичні, що диктує геополітичне становище України як центрально-європейської держави, яка штучно прив'язана до євразійського простору. Зрозуміло, євроатлантична пріоритетність аж ніяк не заперечує полівекторності зовнішньої політики нашої держави з конкретним підходом до кожного з партнерів на основі національних інтересів. Ідея утвердження України на Чорному морі пронизує утворення міждержавного об'єднання ГУУАМ (Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану, Молдови).

При дослідженні національної ідеї треба виходити з двох його вимірів – загальнолюдського і специфічного для певного народу. На це звернув увагу Леонід Кравчук, який бачить у цьому відповідність взаємодії загального і окремого як філософських категорій, а відтак пояснює: “Іх тісний взаємозв'язок пронизує все – і культуру, і економіку, і ідеологію. Адже, з одного боку, виникає питання: для чого якась нація існує на землі, який її внесок у людську історію і цивілізацію? З другого боку, питання в тому, чим відрізняється цей народ від інших, які його особливі специфічні риси”¹⁹. Отож, знову звернемося до української національної мрії в єдності загальнолюдського і специфічного вимірів української національної ідеї, що дає підстави для уточнення змісту нашої національної ідеї в нинішніх умовах. **Зміст української національної ідеї в нинішніх умовах визначається самоусвідомленням українською нацією ролі власної суверенної держави як гаранта гідності людини і фактора стабільності в Центральній Європі, а також на теренах цілого континенту.** Інакше кажучи, українська національна ідея зникається з ідеєю державною і переходить у національно-державну ідею.

Національна ідея орієнтується на своє наближення до національного ідеалу, цебто “сукупності уявлень того чи іншого народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою, яка найповніше відповідає його традиційно-психологічним установкам і забезпечує подальший (поступовий. – О.Г.) розвиток”²⁰. Для України така модель сформульована в статті 1 Конституції, в якій зафіксоване творення суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Не претендуючи на безапеляційність, автор цих рядків дотримується погляду, що як категорія науки національна ідея має чіткі означення в системі понятійно-категоріального апарату. Спираючись на філософське трактування ідеї, національна ідея конкретизується в соціальній філософії, а всебічне її обґрунтування – завдання науки про націю, або націології. Побутові уявлення про національну ідею лише затумують її зміст – і користь від них дуже сумнівна.

¹Симоненко П. Національна ідея: міфи і реальність // Голос України. – 1996. 21 березня.

²Канак Ф. Національна ідея: поняття й принципи // Розбудова держави. – 1994. – Ч.11. – С. 20.

³Бердяев Н.А. Русская идея. – М., 1999.

⁴Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – 126 с.

⁵Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997.

⁶Кравчук О. Ідея національна чи ідея номенклатурна? // Універсум. – 2000. – Ч. 7 – 10. – С. 16.

⁷Забужко О. Цит. праця. – С. 126.

⁸Канак Ф. Цит. праця. – С. 17.

⁹Там само.

¹⁰Словник української мови. – К., 1973. – Т. 4. – С. 11.

¹¹Див.: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 201.

¹²Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 102.

¹³Забужко О. Цит. праця. – С. 31.

¹⁴Дзюба І. Ідеологічні децибелі “діалогу культур”// Сучасність. – 1998. – Ч.11. – С. 65.

¹⁵Там само.

¹⁶Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 151.

¹⁷Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994 – С. 296.

¹⁸Там само. – С. 368.

¹⁹Цит. за: Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... – К., 2000. – С. 26.

²⁰Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 108.

Oleh Hryniv. Ukrainian national idea as a problem of science.

National idea comprises the essence of the nation as human community and the nation's role in world process, which are concisely shaped under the influence of national elite. It is derived from a national dream, in which national consciousness is incarnated. The Ukrainian national dream reproduces aspiration to freedom, independence, and autonomy of a person.

As a scientific category national idea is based on philosophical definition of the idea. Everyday perception of national idea is unable to explain its essence. The Ukrainian national idea is based on self-understanding of the role of Ukrainian nation as an advanced post of European civilization on the borderline with the East. Such interpretation concentrate the nation's understanding of its place among other peoples and the geopolitical position of Ukraine.